

ІСТОРИОГРАФІЯ СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКОГО УСТРОЮ ІМПЕРІЇ ІНКІВ

Статтю присвячено історіографії суспільно-господарського устрою імперії інків. Проаналізовано праці закордонних, радянських, російських та українських істориків. Виокремлені питання, що потребують подальших досліджень.

The article is devoted a social and economic system of Inka empire. Works by a foreign, soviet, Russian and Ukrainian historians are analysed. Selected questions which need subsequent researches.

Питання суспільно-господарського устрою є, без сумніву, одним із найважливіших у будь-яких історичних дослідженнях. Проблеми віднесення суспільства до того чи іншого етапу розвитку та їх розв'язання мають принциповий характер, оскільки дають змогу пояснювати події певним чином, і від зміни поглядів залежить значною мірою і зміна логіки самих досліджень та зроблених за їхніми результатами висновків. У контексті цього є важливим вирішення питання суспільно-господарського устрою імперії інків, що діяли на теренах південноамериканського Перу в XV – на початку XVI ст.

Тож метою пропонованої статті є історіографічний аналіз поглядів на цю проблему у закордонній та вітчизняній історіографії.

Наукове вивчення інкської історії розпочав в XIX столітті В.Х. Прескотт (1796 – 1859), котрий видав у Нью-Йорку в 1847 році "Історію завоювання Перу" [1, 74; 2, 319; 3]. В книзі було підібрано велику кількість раніше невідомих документів з іспанських архівів. Уже в ній висловлювалася думка про присутність соціалістичних початків в інкській суспільно-державній системі [3], та як таку, що була вельми патріархальною без слідів соціальної нерівності. Ця ідея була підтримана й розвинена кількома німецькими і французькими істориками кінця XIX – початку XX ст. [1, 74].

Після Прескотта великий вклад у дослідження історії інків зробив іспанський вчений Маркос Хіменес де ла Еспада (1831 – 1898), засновник Географічного Товариства в Мадриді та член іспанської Історичної Академії, що займався популяризацією історії інків та видав рукописи мандрівників і хроністів XVI–XVII століть: Педро де Сьєси де Леона, Хуана де Бетансоса, Фернандо де Сантільяни, Санта Крус Пачакуті та Бернабе Кобо [4, 6]. У той же час працювали над проблемами історії інків англійський вчений Клементс Роберт Маркхем (1830 – 1916), що був президентом Королівського Географічного Товариства й розробив першу класифікацію джерел з історії інків, та перуанець Мануель Гонсалес де ла Роса (1841 – 1912), який, користуючись архівами Старого Світу, видав численні документи та хроніки авторів: Джованні Анелло Оліві, Тіту Кусі Юпанкі, Крістобаль де Моліні з Уско, Бернабе Кобо та ін [4, 6].

Проте загалом варто зазначити, що в 20-х роках XX ст. продовжували існувати проблеми у вивченні історії інкського суспільства. Так, іспанські архівні документи залишалися в масі своїй невідомими, інкські археологічні пам'ятники – не розкопаними, а відомості про доінкське минуле Перу – незначними. Тому дослідники того часу у своїх висновках цілком залежали від матеріалів хронік і це неминуче призводило до помилок, тому що нерозуміння багатьох традицій андського суспільства європейцями спричиняло викривлення картини життя інків. Та надихнув на з'ясування реальної історії інків перуанський журналіст та соціальний філософ Хосе Карлос Маріатеґі (1894 – 1930), який зазначив, що "в цивілізації інків нас більш за все цікавить не те, що загинуло, а те, що залишилось жити" [1, 49], та "в імперії інків, цьому суспільстві землеробських осілих общин, найбільше нас цікавить їх економічна організація" [5, 55], хоча він і вважав помилково, що суспільство інків

було комуністичним [5, 43]. Однак саме його заслуга в тому, що він зацікавився існуванням андської общини "айлью" всередині великої імперії інків, а також довів, що ця форма соціальної організації відноситься до найстаріших традицій індіанців та існувала задовго до інків.

20-30-ті роки XX ст. були відзначені тим, що академічні диспути навколо питання соціалістичного чи комуністичного суспільного устрою інків велись між болівійським соціологом Хосе Антоніо Арсе (1904 – 1955) та французьким економістом Луї Боденом (1887–1964). Останній у своїй книзі "Соціалістична імперія інків", що була опублікована в Парижі в 1928 році, найбільш повно й послідовно спробував внести ясність у питання про відношення давньоперуанського суспільства до соціалістичного ладу [6; 7]. Пізніше цей ідеалізований підхід продовжували відстоювати перуанський історик та антрополог Луїс Едуардо Валькарсель (1891 – 1987) та болівійський письменник, етнограф і знаток історії Хесус Лара (1904 – 1980) [1, 74]. Валькарсель у 30-х роках XX ст. запропонував нове бачення: звірити дані хронік з археологічними даними.

Ще одна проблема у вивченні історії прадавніх культур Південної Америки пов'язана з етнічними процесами. На початку 40-х років XX століття один з найбільших фахівців з культури Тавантінсуйю (так інки називали свою державу) Джон Хоулленд Роу (1918–2004) виявив у долині Куско й у прилягаючій до неї з півночі долині Урубамби нову культуру, що існувала тут за кілька століть до інків. Ця культура одержала назву кільке, й від неї, поза сумнівом, багато запозичили інки, хоча походження цієї культури все ще залишається неясним [6].

До кінця 40-х років XX століття археологи відкрили головні перуано-болівійські культури, що передували інкам. Однак, дослідники погано уявляли, де проходили і як мінялися в часі межі цих культур, чим істотним одні суспільства відрізнялися від інших і, нарешті, яким був їхній етнічний склад.

В 40-х роках велику кількість писемних джерел під назвою "Повідомлення про Інків", які стосувалися соціальної організації інків, видав аргентинський історик і дипломат Роберто Левільє (1886 – 1969) [6].

На 1950-і роки XX ст. припала діяльність перуанського історика, юриста та дипломата Рауля Поррас Баренчеа (1897 – 1960), що досліджував перуанські хроніки та часи завоювання Перу конкістадором Франсіско Пісарро й у Лімі в 1962 році видав найважливішу свою працю "Хроністи Перу (1528 – 1650)" [4, 7], яка ввела в інкологію відомості про більшість хроністів, що в свою чергу полегшило подальше критичне дослідження писемних джерел.

В 1956 році американський лінгвіст Дж. Грінберг (1915 – 2001) виступив з так званою "амеріндською" гіпотезою й запропонував генетичну класифікацію індіанських мов, згідно з якою не менше половини південноамериканських мов виявилось об'єднаними в одну родину – андо-екваторіальну. Пізніше він відмовився від цієї точки зору на користь неспорідненості андських і екваторіальних мов, бо така схема виявилася краще пов'язаною з даними археології й палеогеографії [6; 8, 2].

В 50–60-х роках XX ст. група археологів Каліфорнійського університету на чолі з вищезгаданим Дж.Х. Роу створила докладну відносну хронологію ряду районів Перу, заклавши основу для детальних порівнянь давніх культур у часі. Тоді ж у практиці перуанської археології був широко застосований метод радіовуглецевого датування. Тоді ж створюється і національна школа перуанських археологів [1, 13].

З 60-х років XX ст. починається сучасний етап вивчення інкської історії та культури через призму етністорії. Основні відкриття пов'язані з роботами американського дослідника Т. Зойдема (1927), який вважав, що корені інкської держави сягають імперій Тіауанако (IV ст. до н.е – XI ст. н.е.) й Уарі (V – XII ст.) або їх найближчих нащадків [1, 53], та першим продемонстрував величезну роль фратріальних структур в організації громади столичного міста Куско, довів міфологічність відомостей, що містяться в хроніках, про ранню історію інків. У його роботах прослідковується (як і в працях інших етністориків останніх років) заклик до відмови від буквального переносу європейського досвіду на вузлові моменти андської історії та "небезпеку прекрученої інтерпретації іншої культури з позицій західного менталітету" [1, 75]. В 1971 році у праці "Бачення переможених" закликав відмовитись від євроцентризму Натан Вахтель (1935), який, працюючи в Південній Америці, зміг застосувати техніку Леві-Стросса (1908 – 2009) у відношенні далекої, а подекуди й недавньої історії перуанського суспільства на рівні міфів, родових інститутів та структур [9].

Широкомасштабні археологічні й етнографічні дослідження в 70-х роках XX ст. у комбінації з виявленими в перуанських архівах звітами іспанських чиновників про стан справ у провінціях віце-королівства дозволили по-новому подивитися на ряд важливих проблем Центральноандської цивілізації [6].

Пильна увага приділялася також питанням наступності між інкською цивілізацією й окремими доінкськими культурами (розвиток ротаційної системи залучення до праці селян-общинників, зберігання й передача інформації, територіально-політична організація, формування ідеологічної спільності й імперської інкської культури). Так, американська археолог Марта Б. Андерс (1949–1990), досліджуючи територіальну організацію держави Уарі, дійшла висновку, що ця організація аналогічна інкській концепції "чотирьох суйу" (кечуа *Tawantinsuyu* – "чотири об'єднаних провінцій"). Наявність ротаційної системи залучення до праці селян-общинників у державі Мочіка доведене в ході археологічного дослідження її столиці. Подальше підкріплення фактами тези про наступність розвитку Центральноандських культур пов'язане із проведенням нових археологічних розкопок. Особливо актуально це відносно соціально-господарських інститутів [6].

Одним з найважливіших напрямків закордонної історіографії є дослідження історії культури інків. Активний розробці були піддані різні сторони інкського суспільства: економічна організація, соціальна структура, територіально-політична організація, адміністративна система, методи експлуатації, релігія і т.д. Успіхи, досягнуті у вирішенні багатьох проблем, пов'язані з іменами таких великих дослідників як Дж.В. Мурра (1916 – 2006; справжнє ім'я Ісак Ліпшиц – американець походженням з Одеси), М.Б. Андерс, Т.Н. Д'Алтрой (1950), М. Ростворовські де Дієс Кансеко (1915), Т. Зойдема, Г. Ертон (1946), А. Демарест, П. Дювіоль і інші [10, 188]. Дж. Мурра вивчав економічну організацію інків, у тому числі храмове господарство. Йому належить ряд узагальнюючих робіт про господарство й політичні відносини в

Тауантінсуйо. В 70-х роках XX століття Дж. Мурра першим запропонував уважати основною формою продуктообміну в Андах так званий "вертикальний контроль", який забезпечував общинам доступ до різноманітних екологічних ніш з їх специфічними ресурсами, й це потребувало розсіяної, а не концентрованої, звичної для європейців – форми поселення [1, 54]. Цю ідею надалі розвив один із провідних спеціалістів з політекономії давнього Перу Т. Д'Алтрой, що довів перевагу вертикальних зв'язків в інкському суспільстві як в організації держави, так і в ідеології й економіці [6; 10]. Він також, проводячи з 1977 року археологічні розкопки найбільшого в Новому Світі складського комплексу в долині Верхнє Мантаро (Перу), що налічував близько 2700 будівель, висловив припущення про існування в державі інків двох майже незалежних рівнів державних доходів: продуктового (складався і споживався в межах провінції) та предметів роскоші (складалися та споживалися в столичному Куско) [10, 187–206].

Т. Д'Алтрой вивчав і методи експлуатації, характерні для Тауантінсуйо. На його думку, у взаєминах рядових трудівників із привілейованими верствами панував принцип "асиметричних взаємовигідних актів дарування", який припускає первісне вилучення державою землі й інших ресурсів з наступним їхнім поверненням безпосереднім виробникам за умови, що останні більшу частину свого часу повинні тепер працювати на державу. Держава ж бере на себе ритуальне керівництво діяльністю працівників і гарантує їй безумовний успіх [10, 189].

Ряд досліджень присвячено соціальній структурі інків (М. Ростворовські де Дієс Кансеко) і його політичній організації (Дж. Мурра, М. Андерс, Дж. Шербонді й ін.). Так, Дж. Шербонді й П. Дювіоль піддали аналізу управління на верхніх щабелях ієрархії інків. Отримані висновки не підтвердили колишнє уявлення про главу інкської держави як про одноособового владика. Існували певні інституційні обмеження влади правителя [6]. Перуанський етністорик Марія Ростворовська вказувала на виваженість підходу до розуміння суспільства інків, бо "значення інкської історії в її власних андських витоках, а не в класичних європейських підходах" [1, 76]. Ряд перуанських істориків оцінювали інкське суспільство з позицій патріархального рабства або рабовласницької деспотії на зразок стародавніх Єгипту або Китаю (К. Нуньєс Анавітарте й Е. Чой). З іншої точки зору, інкська держава розглядалася як феодална або як така, що була на початковій стадії розвитку феодалізму (Х. Тімборн, Г. Валькарсель), чи навіть сеньоріальним військовим ієрархізованим режимом (Х. де ла Ріва Агуєро). Остання точка зору найбільш повно розкрито в роботах сучасних істориків К. Ласо та Х. Торда, які вважають, що основний закон андської общини базувався на принципах колективізму та трудової повинності, а це виключало використання рабської праці [1, 74].

З 80-х років XX століття серед закордонних дослідників посилюється інтерес до конкретного вивчення окремих провінцій у складі інкської держави і їх взаємин із центром (Т. Д'Алтрой, С. Томка, С. Ромірез-Хортон і ін.). Це дозволило суттєво доповнити картини організації управління на провінційному рівні й уточнити систему відносин усередині привілейованих верств інкського суспільства [6; 10].

Радянська та російська історіографія історії імперії інків істотно менша й хронологічно охоплює порівняно невеликий відрізок часу – останні десятиліття XX століття. Однак, більшість проблем, що перебувають у центрі уваги амеріндологів, тією чи іншою мірою розробляються російськими істориками, внесок яких у вирішення цих проблем досить значний. Серед найбільш

значимих праць середини 70-х років XX століття слід зазначити монографії "Община в Перу" І.К. Самаркіної та "Инки-Кечуа" Ю.А. Зубрицького (1923 – 2007). Певний вплив на оцінку характеру інкського суспільства на різних етапах його існування виявив формаційний підхід, що панував у той період. Дискусії про формаційну приналежність перуанського й подібних з ним прадавніх суспільств виявилися не занадто плідні й, у цілому, лад інкської держави визначався як незавершений рабовласницький, однак суспільство з однієї сторони – як рабовласницька деспотія подібно до суспільств Стародавнього Сходу (Ю.А. Зубрицький) [1, 75; 6], а з іншого – як комуністичне з домінуванням андської общини айлю, процес поневолення якої ще не завершився на момент приходу іспанців у Перу [11, 213]. Одностайно радянські історики вказували на те, що в інкському суспільстві йшов активний розпад інститутів первіснообщинного ладу, а саме воно мало класовий характер. В.А. Кузьміщев (1925 – 1988) вважав, що в інків "не було рабства у звичайному розумінні цього історичного явища, тобто індивідуального рабства, в положенні колективного раба опинилася сама родова община" [1, 75].

Інший підхід пропонується в монографії Ю.Е. Берьозкіна "Инки. Исторический опыт империи" (1991). Основою для реконструкції інкського суспільства слугувала теорія термодинамічної ентропії в праці "Енергія та Структура: Теорія Соціальної Влади" (1975) американського антрополога Річарда Ньюболда Адамса (1924), коли соціальна влада базується на першому та другому законах термодинаміки, а отже і на контролі над енергетичними процесами, й власне інкська держава визначається як імперія. Виходячи із цього, Ю.Е. Берьозкін вважає, що типологічно інки належать до стародавнього світу... як цивілізація бронзового віку... з чіткими станово-класовими бар'єрами" [1, 75; 12]. Запропонована реконструкція є на цей час найбільш повною й систематизованою, однак страждає певним модернізмом та заполітизованістю (виділення аспекту "тоталітарності" інкської держави) [11, 213], що особливо помітно проявляється в порівнянні з так званими "імперіями" XX століття [6; 12].

У вітчизняній історіографії, на жаль, досі не має жодних праць з історії інків, так само як і з доколумбової історії цілого континенту – Південної Америки, окрім навчального посібника "Історія цивілізацій Доколумбової Америки", виданого професором Рубелем В.А. у Києві в 2005 році, де інкам присвячено окремий змістовний розділ [2].

Розглянувши дослідження закордонних, радянських та вітчизняних вчених щодо суспільно-політичного устрою імперії інків можна зробити висновок про те, що в їхніх працях знайшли відображення основні напрями

становлення й утвердження інкської державності, вироблення й удосконалення господарських механізмів, пошук оптимальної моделі управління суспільними процесами. Основна увага дослідників звернута на суспільні та господарські інститути, їх взаємозв'язки, а також проведено ретельний аналіз із залученням даних етнології, лінгвістики, соціології та інших наук. При цьому, на сучасному етапі досліджень, дані письмових джерел колоніальної епохи порівнюються з даними археологічних розкопок. Однак, слід зазначити, що у більшості таких наукових праць загалом дослідники-археологи недостатньо спираються на писемні джерела, що породжує теоретизування, не підкріплене фактами, а дослідники писемних джерел недостатньо враховують археологічні факти, що не дозволяє отримати точну та об'єктивну картину інкського суспільства, а висновки таких праць викликають сумніви.

Аналізуючи праці вчених із зазначеної проблематики, не важко встановити їхню посилену зацікавленість соціально-політичними процесами інкської держави та теоретичними міркуваннями з приводу державного ладу, імперських можливостей інків тощо. Натомість менш дослідженим залишається стан справ в інкських провінціях, діяльність їх місцевого населення, як воно структурувалося, управлялося, які були його взаємини з центральною владою. Більшої уваги потребує з'ясування особливостей розвитку окремих провінцій і регіонів у складі імперії. З огляду на це, можемо сказати, що потреба в подальшому комплексному вивченні суспільно-господарського устрою інків існує.

1. История Перу с древнейших времен до конца XX века / Отв. ред. С.А. Созина, И.И. Янчук. – Москва: Наука, 2000. – 476 с. 2. Рубель В.А. История цивилизаций Доколумбовой Америки. – Київ: Либідь, 2005. – 504 с. 3. Prescott W.H. History of the conquest of Peru with a preliminary view of the civilization of the Incas: In 2 v. – New York: R. Bentley, 1847. – V. I (517 p.) – II (566 p.). 4. Hampe M.T. Sumaria bibliografia sobre los Cronistas del Perú (1945-1985) // Boletín de la Biblioteca Nacional. – Lima. – 1985. – № 93-94. – P. 5-57. 5. Хосе Л.М. Семь очерков истолкования перуанской действительности. – Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – 423 с. 6. Зубарев В.Г., Тюрин Е.А., Бутовский А.Ю. История древней Центральной и Южной Америки. – Тульский государственный педагогический университет им. Л.Н. Толстого // <http://tsput.ru/res/hist/history/index.html>. 7. Боден Л. Инки: Быт. Культура. Религия: Пер. с англ. Е.Б. Межевитинова. – Москва: Центрполиграф, 2004. – 255 с. 8. Greenberg, Joseph H., Ruhlén, Merritt. An Amerind Etymological Dictionary. – Stanford, 2007 // <http://www.merrittruhlen.com/files/AED5.pdf>. 9. Wachtel N. La Vision des vaincus. Les Indiens du Pérou devant la Conquête espagnole. 1530-1570. – Paris: Gallimard, 1971. – 395 p. 10. Terence N.D., Timothy K.E. Staple Finance, Wealth Finance, and Storage in the Inka Political Economy // Current Anthropology. – V. 26. – № 2. – 1985. – P. 187-206. 11. Schelchikov A. Los estudios latinoamericanos en Rusia (y en la URSS) // Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe. – Abril de 2002. – № 72. – P. 205-220. 12. Березкин Ю.Е. Инки. Исторический опыт империи. – Ленинград: Наука, 1991. – 232 с.

Надійшла до редколегії 17.03.11

Ю. Латиш, канд. іст. наук

ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ АНТИАЛКОГОЛЬНОЇ КАМПАНІЇ 1985–1988 рр. НА ЗАХОДІ

У статті проаналізовано бачення західними науковцями причин, перебігу та наслідків горбачовської антиалкогольної кампанії, алкогольної ситуації в СРСР.

The article deals with the causes of vision of Western scholars, course and consequences of Gorbachev's anti-alcohol campaign, alcohol situation in the USSR.

Проблема зловживання алкоголем стоїть перед людством з того часу, як в добу неоліту воно почало споживати алкогольні напої. В країні соціалізму, що переміг, пияцтво вважалося пережитком минулого. Насправді в індустріальному суспільстві людина відчувала постійно зростаючий стрес і, відповідно, все частіше

заглядала до пляшки. Горбачовська антиалкогольна кампанія, як спроба подолати складну соціальну хворобу, викликала підвищений інтерес у світі. Якщо в СРСР пострадянських країнах більшість вчених згадують про неї з іронією, то на Заході вона стала предметом серйозного дослідження медиків та суспільствознавців, а

© Латиш Ю., 2011